

HAVÂTİR

"vesvese" md.leri; *el-Mu'cemû's-şûfi*, s. 405-407; *Müsned*, II, 168, 173, 313, 460; Buhârî, "Tevhîd", 11, 35; Tirmizî, "Tefsîr", 2/35, "Kader", 7; Kindî, *Felsefi Risâleler* (trc. Mahmut Kaya), İstanbul 1994, s. 69; Eş'arî, *Maakâlât* (Ritter), s. 427-429; Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, s. 135-137; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 31, 248; Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fi'l-muhtâbi' bi't-teklîf* (nşr. J. J. Houben), Beyrut, ts. (el-Matbaatü'l-Katolikkiye), I, 6, 17-18; a.mlf., *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 67; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 26-28, 50; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İktisâd fi mâ yete'allak bi'l-i'tikâd*, Necef 1399/1979, s. 97, 104, 162, 165; Cüveynî, *eş-Sâmil* (nşr. H. Klopfer), Kahire 1988-89, s. 27-29; Gazzâlî, *İhyâ'*, Kahire 1387/1967, III, 34-38, 53-61; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXX, 67; a.mlf., *el-Me'âlibü'l-âliye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1987, III, 61-66; VII, 330-331; IX, 13-14, 34, 38-39, 44, 186-187, 258, 259, 381; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 564, 566; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-resâ'il*, V, 88-89; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehâfân* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 75, 92, 122-125; Haydar el-Âmülî, *Câmi'ü'l-esrâr* (trc. Cevâd Tabatabâî), Tahrân 1368 hş., s. 456-458; Şarânî, *el-Yevâkîf ve'l-cevâhîr*, Kahire 1307, II, 123; Meclisî, *Bi'hârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, LXVII, 38-43; Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, VII, 209, 294, 301-314; Reşîd Rîzâ, *Tefsîrü'l-menâr*, I, 267, 268; II, 88; III, 137-140; VII, 318; VIII, 342, 347, 372; IX, 497, 498, 500; XI, 417-418; Faysal Bedîr Avn, *Nazarîyyetü'l-ma'rife 'inde İbn Sînâ*, Kahire 1977, s. 215.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

□ TASAVVUF. Havâtîr tasavvuf terminolojisinde "sâlikin kalbine Hak'tan, melekten, nefisten veya şeytandan gelen hitaplar, sesler" anlamında kullanılmıştır. Hiçbir vasıta olmadan doğrudan doğruya Allah'tan gelen hitaba rabbânî veya hakkânî hâtîr, melekten gelene ilham veya melekî hâtîr, nefisten gelene hâcis (çoğulu hevâcis) veya nefsanî hâtîr, şeytandan gelene de vesvese veya şeytânî hâtîr denir (Tehânevî, I, 415; *et-Ta'rifât*, "hâtîr" md.; Kuşeyrî, s. 242). Bazı kaynaklarda ayrıca ruh hâtîri, kalp hâtîri, akıl hâtîri, yakın hâtîri türlerinden söz edilir. İnsanı iyiliğe davet eden ruh ve kalp hâtîri melek hâtîrine dahildir. Akıl hâtîri ruh ve kalp hâtîrini desteklerse melek hâtîrine, nefis ve şeytan hâtîrini desteklerse bu ikisine dahil olur (Sühreverdî, s. 459).

Süfîler, hâtîrin iç âlemde bir ses (hitap) olarak işitildiği konusunda görüş birliği içindedirler. Bu sesin hangi tür hâtîr olduğunun bilinmesi ve bunların birbirinden ayırt edilmesi önemlidir. Hak hâtîri son derece güçlüdür; verdiği mesaj hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde açık ve kesin olup yanılma ve yanlış anlama söz konusu değildir. İnsanı uyandır, yapması gerekli olan şeyi ona emre-

der. Melekten gelen hâtîr bir teşviktir; insanı hayırlı işlere yöneltir. Nefisten gelen hâtîr ya bedenî tabii ve zorunlu ihtiyaçlarıyla veya bunun üstündeki aşırılıkla ilgilidir. Nefsin birinci tür arzuları onun hakkı olup bunların karşılanması gerekir; nefsin ihtiyaçtan fazlasını arzulaması ise onun zevki ve lüksü olduğundan buna imkân verilmemelidir. Şeytandan olan hâtîr ise bir kıskırtmadır; günah ve haram olan işleri çekici gösterir, insanı bunlara yöneltir (Gazzâlî, III, 40). Allah'tan olan hâtîr tevhid nuru, melekten olan hâtîr mârifet nuru ile kabul edilir. İman nuru ile nefsin kötülük yapması engellenir. İslâm nuru ile şeytana karşı çıkılır (Sühreverdî, s. 560). Süfîler, gıdası helâl olmayan bir kimsenin ilhamla vesveseyi birbirinden ayırt edemeyeceği kanaatindedir. Hâtîrin dinî hükümlere uygun olması bunun melekten, aykırı düşmesi ise nefis veya şeytandan geldiğini gösterir. Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye göre yakînin zayıf olması, nefsin nitelik ve huyları konusundaki bilgisizlik, hevâ ve hevase uyma, mal ve makam hırsı havâtîri birbirine karıştıranın başlıca sebepleridir. Bunları ortadan kaldırmanın yolu zühd, takvâ ve zikirle kalp aynasını cilâlamaktır. Bunu yapamayanlar havâtîri dinî ölçülere vurmalı, bunlara uygun düşene göre davranıp aykırı olana itibar etmemelidir.

Sâlikin zihnine iradesiz olarak gelmesi ve gelip geçici olması havâtîrin en belirgin özelliğidir. İnsan bir şey yapmayı düşünür veya arzularken aklına başka bir hâtîr daha gelebilir; sâlikin ilk hâtîre mi sonrakine mi uyması gerektiği konusunda mutasavvıflar arasında farklı görüşler vardır. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre ilk hâtîre derhal uyulmalıdır. Cüneyd, ziyaret için gittiği Hayr en-Nessâc'ın kapısında beklerken Hayr'ın hatırlama Cüneyd'in kapıda beklemekte olduğu gelmiş, fakat bu hâtîre uymamıştı. Aynı hâtîr bir iki defa tekerrür edince gidip kapıyı açmış. Cüneyd kendisine, "Niçin ilk hâtîre uymadın?" demişti (Serrâc, s. 418; Hücvîrî, s. 502). Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de ilk hâtîre uyulmasını ister. Ona göre ilk hâtîr daha kuvvetlidir; uyulmaması halinde sonraki hâtîr zayıflar, bu da gevşekliğe ve tembelliğe yol açar. İbn Atâ ikinci hâtîre uymanın daha doğru olduğunu söyler. Zira ikincisi birincisini güçlendirir. Muhammed İbn Haffî'e göre ise ikisi eşittir (Kuşeyrî, s. 242).

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre hâtîr Allah'tan gelen; akıl, nefis, arş ve kürsî mertebelerine uğrayıp buralardan çeşit-

li renkler aldıktan sonra yeryüzüne inen ve insanların kalplerinde tecelli eden bir emr-i ilâhîdir. Her kalp bu emri kendi istidadına göre kabul eder. Günah, sevap veya mubah fiillerin kaynağı bu havâtîrdir (*el-Fütûhât*, II, 563). İbnü'l-Arabî, şer'î hükümlerle havâtîr arasında tam bir uygunluk olduğunu söyler. Gelen hâtîr farzın yapılmasını emrederse bunun gereğini yerine getirmek farz, yasaklanmış bir şeyin yapılmasını isterse buna uymak haramdır. Mubahlarla ilgili hâtîrlarda nefse güç gelenler icra edilmelidir (a.g.e., II, 564).

Hatre (çoğulu **hatarât**) kelimesi de hâtîre yakın bir anlam taşır. Cüneyd'e göre Hak'tan gelen hatre sâlikî irşad, melekten gelen de iyi işlere teşvik eder. Nefisten kaynaklanan hatre dünyaya çeker, şeytandan kaynaklanan ise günaha iter.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "hâtîr" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 415; *el-Mu'cemû's-şûfi*, s. 405; Ca'fer Seccâdî, *Ferheng*, "havâtîr" md.; Hâris el-Muhâsibî, *er-Rî'âye li-hukûkullâh*, Kahire 1970, s. 15, 105; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 418; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 90, 153, 167; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-ku-lüb*, Kahire 1310, I, 113; II, 104; Sülemî, *Tabakât*, s. 557; Kuşeyrî, *er-Risâle* (trc. Mahmûd İbnü's-Şerîf, nşr. Abdülhalîm Mahmûd), Kahire 1966, s. 242; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Jukovskî), s. 502; Herevî, *Tabakât*, s. 725; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 40; Ebû Mansûr el-Abbâdî, *Şüfnâme* (nşr. Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahrân 1347, s. 192; Sühreverdî, *Avârîfû'l-ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 459, 560; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 563, 564; Kâşânî, *İşlâhâtü's-şûfiyye*, s. 158, 160; İbnü'l-Hatîb, *Ravzatü'l-ta'rif* (nşr. M. İbrâhim el-Kettânî), Beyrut 1970, s. 702; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâ'il*, s. 120; Ahmed-i Câmî, *Ünsü'l-tâ'ibîn*, Tahrân 1408, s. 253.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

HAVÂTİRİYYE

(الخواترية)

Medyenîyye tarikatının

Ali b. Meymûn el-Mağribî'ye

(ö. 917/1511)

nisbet edilen bir kolu

(bk. ALİ b. MEYMÛN; MEDYENİYYE).

HAVÂTİMÜ'S-SÜVER

(خواتم السور)

Sûrelerin son cümleleri anlamında bir tefsir terimi.

Havâtîm kelimesi "son, sonuç, âkîbet; bir eserin veya yazının sonu, son bölümü, özeti" gibi mânalara gelen hâtîmenin, **süver** de sûrenin çoğuludur. Kur'ân-ı Kerîm'de sûrelerin tamamına yakın kısmı

okuyanın dikkatini çeken, ilgisini ve merakını uyaran âyetlerle başlar; aynı şekilde konunun tamamlandığı kanaatini veren, söylenmesi gerekli son söz mahiyetinde bir üslup ve anlam taşıyan âyetlerle biter. Tefsir ilminde bu âyet veya âyetler grubundan ilkinde "fevâtihu's-süver", ikincisine de "havâtîmü's-süver" denir.

Havâtîmü's-süver konusu iki yönden önemli görülmüş ve incelenmiştir. a) Sürenin lafız ve mâna olarak nasıl bittiği; b) Süre sonunun, gerek dahil olduğu sürenin gerekse bir sonraki sürenin başlangıç kısmıyla ne gibi münasebeti bulunduğu. Bu konulardan ilki belâgat, ikincisi "münâsebâtü'l-âyât ve's-süver" disiplinleri çerçevesinde ele alınır.

Sürelerin lafız ve mâna olarak çeşitli şekillerde sona erdiği görülür. Bunların başlıcaları şöyle sıralanabilir: 1. Açıklama. Fâtiha sûresi, Allah'tan istenen doğru yolun (sırat-ı müstakîm) iman nimetine erişmiş müminlerin yolu, buna ters düşen yolun ise ilâhî gazaba uğrayanlarla sapıklığa düşenlerin yolu olduğu şeklinde bir açıklama ile sona erer. 2. Dua. Bakara sûresinin son iki âyeti buna bir örnek teşkil eder: "Ey rabbimiz! Affına sığındık. Dönüş sanadır. Ey rabbimiz, bizi affet, bize acı, bize yardım et!" (2/285-286). 3. Emir ve tavsiye. Âl-i İmrân sûresi, "Ey iman edenler! Sabredin, sebat gösterin; -cihad için- hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki başarıya ulaşabilesiniz" (3/200) cümleleriyle son bulur. 4. Ahkâm. Nisâ sûresinin son âyeti miras hukukuna dair bazı hükümleri açıklamaktadır. Bu aynı zamanda en son inen hüküm âyetidir. Burada, "Senden fetva isterler. De ki: Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor" denildikten ve miras hükümleri sıralandıktan sonra süre şu cümlelerle sona erer: "Şaşırmamanız için Allah size açıklama yapıyor. Allah her şeyi bilmektedir" (4/176). 5. Tâzim ve tebci. Buna Mâide sûresinin son âyeti örnek gösterilebilir. Bu âyette Allah zâtının yüceliğini, güç ve kudretinin sonsuzluğunu bildirir: "Göklerin, yerin ve içlerindeki her şeyin mülkiyeti Allah'ındır; O her şeye hakkıyla kâdirdir" (5/120). 6. Vaad ve tehdit. En'âm sûresi ilâhî vaad ve tehdit ifade eden şu âyetle biter: "Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği nimetler hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derece yönünden üstün kılan O'dur. Şüphesiz rabbın cezası çabuk olandır ve gerçekten bağışlayan, merhamet edendir" (6/165). 7. Teşvik. Buna örnek

olarak A'râf sûresinin son âyeti zikredilebilir. Âyette meleklerin halinden övgüyle söz edilir ve dolaylı olarak insanlar onlar gibi olmaya özendirilir: "Şüphesiz rabbinin katındakiler büyüklük taslayıp O'na kulluk etmekten kaçınmaya kalkışmazlar. O'nu tesbih eder ve yalnız O'na secde ederler" (7/206). Enfâl sûresi de cihada ve sıla-i rahime teşvik eden âyetle sona erer (8/75). 8. Hz. Peygamber'in Allah'a olan sarsılmaz iman ve güvenini beyan. Buna bir misal teşkil eden Tevbe sûresinin son âyeti şöyledir: "Ey Muhammed! Yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O'ndan başka ilâh yoktur. Ben sadece O'na güvenip dayanırım. O yüce arşın sahibidir" (9/129).

Sürelerin başlangıcı ile (matla') sonu (makta') arasında bir uyum (tenâsüp) bulunması Kur'an-ı Kerim'in edebî i'câzının neticesi olup bu konu tefsir ilminin "münâsebâtü'l-âyât ve's-süver" disiplinini içerisinde ele alınır (Süyûtî, *Merâsîdül'makâtî'*, vr. 86^b). Meselâ Hz. Mûsâ'nın tebliğ faaliyeti ve mücadelesine geniş yer veren Kasas sûresinin baş tarafında Mûsâ'nın, "Rabbim! Bana lutfettiğin nimetlere andolsun ki artık mücrimlere asla arka çıkmayacağım" dediği bildirilir (28/17); son kısmında ise Hz. Peygamber'e şöyle hitap edilir: "Şu halde sakın kâfirlere arka çıkma! Rabbine davet et. Asla müşriklerden olma! Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma!" (28/87-88). Yine bu sürenin baş tarafında Hz. Mûsâ'nın vatanından ayrılmak mecburiyetinde kaldığını, fakat daha sonra geri döndüğünü anlatan âyetlerle (21-30), sonunda Resûl-i Ekrem'in hicretten sonra tekrar Mekke'ye döndürüleceğini vad eden âyet de (85) fevâtihu's-süver ile havâtîmü's-süver arasındaki uyuma bir örnektir. Zemaşşerî, "Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir" (el-Mü'minûn 23/1) diye başlayıp, "Şurası muhakkak ki kâfirler iflâh olmaz. Resûlüm de ki: Bağışla ve merhamet et rabbim! Sen merhametlilerin en iyisisin" (23/117-118) cümleleriyle biten Mü'minûn sûresinin de bu konuda bir örnek olduğunu kaydetmektedir (el-Keşşâf, III, 57).

Birçok müfessir, bir sürenin son âyeti veya son tarafları ile onu takip eden sürenin başlangıcı arasında da lafız ve mâna uyumunun bulunduğunu göstermeye çalışmış, tefsir ilminde "münâsebâtü'l-âyât ve's-süver" içinde bu konu da ele alınmıştır. Ancak çok defa süreler arasında bir münasebet kurmak için aşırı bir gayret gösterildiği dikkati çeker. Bu hu-

susta bir doktora çalışması yapan (bk. bibl.) Mehmet Faik Yılmaz'ın kanaatine göre kırk üç sürede böyle bir uyum bulunmakta olup bu süreler birbirinin devamı gibi görünmektedir (ayrıca bk. MÜNÂSEBÂTÜ'L-ÂYÂT ve's-SÜVER).

Fevâtihu's-süver ve havâtîmü's-süver konuları ulümü'l-Kur'an'a dair eserlerde genellikle birbirini takip eden iki ayrı başlık altında incelenmektedir (Zerkeşî, I, 164-181, 182-186; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 967-977). İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî *el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Kur'an*'ında (Fas 1410/1990) ve Süyûtî gerek yukarıda adı geçen risâlesinde gerekse *Tenâsüku'd-düer fî tenâsübi's-süver* adlı eserinde (Beyrut 1406/1986) bazı yönleriyle bu konuyu ele almıştır. Öte yandan Zemaşşerî *el-Keşşâf*, Fahreddin er-Râzî *Mefâtîhu'l-ğayb*, Ebû Hayyân el-Endelüsî *el-Bahrü'l-muhtâ* ve özellikle Bîkâfî *Nazmü'd-düer*, Âlûsî *Râhu'l-me'ânî*, Reşîd Rızâ *Tefsirü'l-menâr*, Elmalılı Muhammed Hamdi *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde bu konu üzerinde durmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İşfahânî, *el-Müfredât*, "h" tm md.; *Lisânü'l-Arab*, "h" tm md.; Zemaşşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), III, 57; İbnü'z-Zübeyr, *el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Kur'an*, Fas 1410/1990; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 164-181, 182-186; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), II, 967-971, 972-977, 985-989; a.m.f., *Merâsîdül'makâtî'* fî tenâsübi'l-makâtî' ve'l-metâli', Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1030/17, vr. 86^b; a.m.f., *Tenâsüku'd-düer fî tenâsübi's-süver* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1406/1986; Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Süreler Arasındaki Münâsebet* (doktora tezi, 1995, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 193-204.

MUSTAFA ÇETİN

HÂVER

(خاور)

1884 yılında

İstanbul'da yayımlanan
fikir ve edebiyat dergisi.

II. Abdülhamid döneminin edebî-fennî süreli yayınları arasında kısa ömürlü bir dergi olup Halit Ziya (Uşaklıgil) tarafından "o zamanın en mühim bir risâlesi" olarak kabul edilir. 15 Cemâziyelâhir - 1 Şâban 1301 (12 Nisan 1884 - 27 Mayıs 1884) tarihleri arasında sadece dört sayı yayımlanan dergi, her biri otuz iki sayfa olmak üzere 128 sayfalık bir koleksiyon teşkil eder. İmtiyaz sahibi olarak İzmirli Ubeydullah'ın görüldüğü *Hâver*'i Halit Ziya, onunla beraber Menemenlizâde Mehmed Tâhir, Beşir Fuad ve Küçük Azmi